

*Абдимиталипова Г.*

**ТЕКСТТИН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАЛПЫ БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА  
КАТЕГОРИЯЛАРЫ**

*G. Abdimalipova*

**LINGUISTICAL GENERAL NOTES AND TEXT CATEGORY**

УДК:37/025

*Бул макалада тексттин лингвистикалык жалпы белгилери жана категориялары каралган.*

*This article discusses linguistical general notes and text category.*

Көркөм текст чыгарма катарында автордун дүйнө түшүнүгүн, дүйнөгө болгон көз карашын билгизет. Автор өзүн калыптандырган саясий, нравалык, эстетикалык, илимий, тилдик, психологиялык салттар менен шартталган чындыкты чагылдырат. Жазуучулар дүйнөнүн ар кыл тармактарын талдап жазат. Бирөө үчүн жашоодогу коомдук-саясий кубулуштар, бирөөлөр үчүн адамдын ички дүйнөсү баалуу.

Көркөм чыгарма терең жана ар тараптуу талдоону талап кылат. Тексттин өзүн да, андагы чагылдырылган дүйнөнү да, анын тилдик өзгөчөлүгүн да, автордун өз мүнөздөмөсүн да анализдөөгө болот.

Көркөм чыгарма көп катмардуу. Анын түзүлүшүндө тил жана кеп катмарлары, адабий-көркөм жана идеялык-эстетикалык катмарлары бар. Ар бир катмар кабыл алынып, өздөштүрүлүп, сезимге орношуп окуучунун рухий дүйнөсүнүн бир түзүмү болуп калат.

Тексттин эң кичине түрү - сүйлөм. Сүйлөмдүн эң кичинекейи бир сөздөн турат. Ушундай сүйлөм-тексттердин түзүлүшү да жалпы категориялардын чегинде мүнөздөлөт. Көлөмдүү текстти мүнөздөө татаал. Анткени мындай текстти сыпатташ үчүн анын өзүнөн чоңураак эмгек талап кылынат. Биз мында жалпы принциптер тууралуу гана сөз кылабыз, да алардын иштешин минитекстте көрсөтөбүз.

Бир мисал келтирели. Кырдагы чоң кашагадан шарт үзүлгөн кар түрмөгү оодарылып-оодарылып, жолундагы карларды түрө-түрө кошуп күүлөнүп келе жатканын ошол учурда чыккан "Көчкү!" деген ач айкырыкты элестетели.

"Көчкү!" - сүйлөм-текст. Ал бардык тарабынан жалпы тексттик категориялар менен аныкталат.

I. Сөздүн номинативдик мааниси бар. Ал болуп жаткан табигый кубулуш тууралуу маалымат берет. Сүйлөөчү жана угуучу (угуучулар) турган жагдай, жер рельефи, жыл мезгили, үндүн коркунучтуулугу сүйлөмдүн темасын шарттайт.

II. Табияттын коркунучтуу, күтүлбөгөн кубулушун туюнткан сүйлөм өзүнчө үзүм эмес. Сүйлөөчүнүн эле ой тизмегин алсак, аны кар көчкөнүн үзүлүшүнү, ага бөлүнгөн көңүл, көчкүнү көрүп калуу, анын жүрүп беришин сезүү, басып кетүүсүнүн натыйжасын элестетүү сыяктуу ырааттуу

ойломдор түзөт. Мындан биз эң жөнөкөй эле текст өзүнчө эле үзүндү эместигин байкайбыз.

III. Бул сөз-сүйлөмдө өзгөчө тон бар: ал өтө күчтүү коркунучтун капыстан пайда болуп, келе жатканын туюнтат. Сүйлөөчү адресаттарды сакташып калууга чакырат. Көчкүнүн аталышы, мындагы корккондук, алдастагандык, апкаарыгандык берилген ачуу үн тексттин эмоционалдык-экспрессивдик негизин түзөт.

IV. Түшүнүктүү: бул сүйлөм-текстти аткаруучунун үн ыргагында басып келе жаткан кырсыктын күтүүсүздүгүн, ыкчамдыгын, кыйратып кетүү күчүн, трагедиялуу натыйжасын туюп баалоо бар. Ошентип, сүйлөм аксиологиялык бирдик катары да кызмат кылат.

V. Темпоралдуулук сүйлөм-текст менен кошо берилген. Кубулуштун жүрүшү менен маалымат берүү бир учурда аткарылууда. Сүйлөмдөгү убакыт менен окуянын жүрүү убактысы бири-бирине дал келет. Табигый кубулуш менен сүйлөм мезгилдик ракурста синхрондуу эмес. Кубулуш мурда башталып, сүйлөмдүн жаралышын шарттайт. Сүйлөмдүн себеби - кубулуштун башталышы. Бирок анын жүрүшү менен сүйлөмдөгү аталышы бир мезгилде аткарылды.

VI. Ушул сөз-сүйлөмдө да локалдуулук бар. Табигый кубулуш адресаттын көз алдында жүрмөктө: же үстү жагында, же капталында, же маңдай жакта. Локалдуулук сүйлөөчүнүн мимикасы, жандоосу, качкан багыты сыяктуу экстралингвистикалык факторлор менен да белгиленет.

VII. Сөз-сүйлөмдүн ички композициясы жок. Ал лингвистикалык эмес факторлордун тизиминде гана өз ордун ээлейт. Биз божомолдоп, "көмүс-көдөгү", тилдик каражаттар менен берилбеген, өзүнөн-өзү түшүнүктүү контекстти аташыбыз мүмкүн:

1) *Көчкү келатат - качкыла!* 2) *Көчкү-ү, ка-ач!* 3) *Көчкү кетти!!* 4) *Көчкүнү кара!* ж.б.у.с.

VIII. Бул жерде имплициттик адресант же жак бар. Ал жак ачык-айкын эмес, сөз-сүйлөмдүн артында турат. "Көчкү!" – деп атоочунун жекече психикалык дүйнөсү, анын коркунучтуу субъективдүү көрүп билүүсү, баалоосу бул сүйлөмдүн түбүндө жашырынып жатат. Ошентип, ушул микротекстте деле персоналдуулук бар. Персоналдуулук - микротексттин да категориясы.

IX. Сөз-текст угуучунун, адресаттын аң-сезиминде элестөө жаратат, кубулушту көрбөсө да, ал кар көчкүнүн үнүн, күүсүн туют. Сөздүн өзүндө предметтик образ, ал образдын типтүү сапаттары

берилет. Сөз-сүйлөмдө предикаттык функция бар. Бул функция бир эле учурда предметтик сапаттык мааниге ээ.

Х. Сөз-сүйлөмдүн өзүнчөлүк касиети бар. Ал өзүнөн-өзү, өз чегинде маалымат берет. Ага башка сөздүн көмөгү, катышуусу зарыл эмес. Өзү окуяны сүрөттөйт, окуяны сыпаттайт, адресатты мүнөздөйт, ошон үчүн да биз анын тексттик статусун кабыл алабыз.

XI. Сөз-текст бир бүтүндүк катары каралат. Аны тарамдап талдоого болбойт. Ал чагылдырган факт да бирөө. Ошондуктан бул тексттин түпкү биримдиги омоктуу. Бүтүндүк - ар кандай тексттин көрсөткүчү.

XII. Мындагы модалдуулук да көмүскөдө, аны берүүчү тилдик элемент жок. Модалдуулук номинативдик, образдуулук, эмиционалдуулук-экспрессивдүүлүк, субъективдүүлүк-сезимталдуулук менен кошо берилет.

Ошентип, биз бул жерде **сөз тил алкактарынын борбордук бөлүгүн түзөт деген пикирге кошулабыз**. Сөз түшүнүктөрдү, көп кырлуу маанилерди (түз-өтмө, мативациялуу-мативизациясыз, предметтүү-образдуу, негизги-кошумча ж.б.у.с.) гана бербестен, сүйлөмдөрдүн жана сөз айкалыштарынын курулуш материалы гана болбостон, сүйлөмдүк милдет аткарып, эң элементардык текст да боло алат.

Түшүнүк пикирди, сөз сүйлөмдү, сүйлөм текстти түзөт. Сөз универсалдык каражат катары түшүнүктү, пикирди, сүйлөмдү, текстти да түзө алат. Булардын негизи сөздө жатат. Демек, текстке карата концепциялардын ичинен биз эң ийкемдүүсүн кабыл алдык: **текст сөз-сүйлөмдөн тартып көп томдуу чыгармаларды камтыйт. Ошондуктан текст көп кырдуу, ар түрдүү көлөмдө, ар кыл жанр-стилде жана мүнөздө болот.**

Бир эле сөз-реплика текст боло алабы же боло албайбы - бул дискуссиялуу маселе. Бул боюнча али негиздүү жана толук ынандырарлык пикир жок.

И.И. Мещанинов *Стол!* деген сөз – сүйлөмдү талдоо менен биз өнүктүрүп жаткан пикирдин башатын айтып кеткен. Бул сүйлөмдү ал жолдо турган предметке урунбоону эскерткен айрым маалымат катары караган. Ал Г.Пауль менен А.Шахматовго шилтеме жасап, бул окумуштуулардын ушундай сүйлөмдөрдө деле субъект менен предикат болорун айткандыгына кошулат. «Мында, – дейт И.И.Мещанинов,– сөз болуп жаткан субъект жана анын конкреттүү баалуулугу бар. Бул баалуулук жөнөкөй эле аталышты бүтүн бир ойго оодаруу менен уюшулган. Айтымдын субъектисин реалдуу жашоо жагдайына койгон элемент бир».

Сөз - текстте параллелизм болбойт. Параллелдүүлүк тексттин составы эки мүчөдөн ашкандан кийин гана башталат.

Сөздөр да тизмектешүү принцибине негизделет: аны түзгөн тыбыштар, морфемалар биринин артынан бири келет, сөз башкача колдонулбайт. Тизмекте-

шүүнүн чегинде сөздөр, сөз айкалыштары жана сүйлөмдөр параллелдүүлүк сапатка ээ болушат.

Мисал катарында *Издейм сени* (Жолон Мамытов) жана *Согуш жана тынчтык* (Лев Толстой) аталыштарын алсак, биринчи эки мүчөлүү сүйлөмдөгү өз ара катнашы багынычтуулук принцибине (этиштик предикат ат атоочтук объектти башкарып турат), экинчи эки мүчөлүү сүйлөмдө заттар орду боюнча, тизмеги боюнча бирдей болбогону менен, алардын лексикалык мааниси контрасттык мүнөздө болгону менен, эки заттын ортосундагы алаканы тендештирип контрасттык түшүнүктөрдүн аталыштарынын биримдиги катарында кароого болот. Ал сөздөрдө морфологиялык окшоштук жана морфемалык окшоштук-контрасттык бар. Морфемалык контраст уңгулардын эки түрдүү семантикасын жаратат: *сок* морфемасы кыймылдын объектке карата бүлүнтүү, бузуу, талкалоо максатында багытталышын, *тынч* морфемасы пассивдүү абалды билгизет; 2) *-уш* морфемасы уңгудан аракеттин эки тараптуулугун жана абстрактуулугун, *-тык* морфемасы болсо уңгуга "жалганып" андагы маанини жалпылап абстракттык затты уюштуруп жатат. Морфемалык окшоштук сүйлөмдү түзүүчү сөздөрдүн эки бөлүктүүлүгү менен туюндурулат. Мында параллелдүүлүк бар.

Жогоруда келтирилген тексттин жалпы белгилеринин баары эле категориялык деңгээлде эмес. Белги категорияга тете болбойт. **Алардын ичинен категория катары биз предикативдүүлүктү, модалдуу баалоочулукту жана мейкиндик-мезгилдик биримдикти атоого болот.**

Т.М. Матвеева, В.И. Кодухов, С.Г. Ильенко, Н.Л. Мышкина, С.Ж. Мусаев, Т.С. Маразыков ж.б. тилчилер тексттин төмөндөгүдөй категорияларын белгилеп жүрүшөт:

- 1) тексттин тематикалык "чынжырчалары" (номинациянын типтери жана алардын байланыштары);
- 2) ой жүрүшүнүн байланыштары;
- 3) тоналдуулук же эмоционалдык-экспрессивдик мазмун;
- 4) тексттеги баалоочулук;
- 5) тексттеги темпоралдуулук (хронотиптер же убакты-мезгилдүүлүк);
- 6) тексттин локалдуулугу же мейкиндүүлүгү;
- 7) тексттеги композициялуулук же анын бөлүнүш мүмкүнчүлүктөрү.

Биз бул көз караштын мүмкүнчүлүктөрүн да көрүнүп тургандай пайдаландык. Бирок айтып кетүү керек: макротексттерди сыпаттоодо башка көптөгөн түшүнүктөр жана туюнтмалар колдонулат. Чоң тексттер үчүн абзац, бөлүк, окуялардын чиеленишип кульминация түзүшү, субъект-объекттердин функция жана орун алмашыштары, тексттин түзүмүндөгү төлбөтөн сөздөрдүн орду ж.б. ушул сыяктуу көрсөткүчтөр колдонулат.

Ири тексттин структурасын ачууда көп категориялар, көрсөткүчтөр да көңүлгө алынып жүрөт. Анткени тексттин структурасын:

1) формасы боюнча: а) композициясы; б) тили;  
2) мазмуну боюнча: а) темасы; б) материалдары түзөт.

3) материалдары менен композициясы сюжетин;

4) темасы менен материалдары идеясын;

5) композициясы менен тили ыкмаларын (способдорун) түзөрүн айтып жүрүшөт.

Айтып кетүү керек: биз параллелизм кубулушун макротексттик деңгээлде карабайбыз. Бу - чоң иш. Параллелизмди эки сөздөн жогорку түзүлүштөгү микротексттердин материалында иликтемекчибиз. Т.Маразыков тексттин эң кичине бирдигин метатекст деп атап кеткен. Башкача айтканда, метатекстердин негизинде изилдөөгө алмакчыбыз.

Бир эле макротексттин чегиндеги параллелизм тууралуу атайын эмгек жазууга болот.

Ошентип, изилдөө материалы катарында, негизинен, паремияларды тандап алдык. Кээде элдик ырларга жана акындардын ырларына кайрылабыз. Паремиялардын төмөндөгүдөй бөлүнүшүн кабыл алдык: 1) жалпылап сыпаттоочу паремиялар: а) макалдар; б) лакаптар; в) учкул сөздөр; 2) сүрөттөп сыпаттоочу паремиялар: а) табышмактар; б) белгилер; в) аяндар; 3) императивдик паремиялар: а) алкоолор,

б) баталар; в) каргыштар; г) какшыктар; д) тилектер ж.б.

Паремияларда жупташуучулук арбын кездешет. Алар көп колдонулат, изилдөөгө, чечмелөөгө ийкемдүү. Ошондуктан алардын табиятын иликтөө макротексттерге караганда оңой болуп, терең изилдөөнүн баштапкы баскычы боло алат.

#### Литература:

1. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста: Структура стиха. – Л.: Просвещение, 1972. – 271с.
2. Лосева Л.М. Как строится текст. – М.: Просвещение, 1980. – 96с.
3. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери. I китеп. -Бишкек, 2005. – 144-б.
4. Москальская О.И. Грамматика текста. – М.: Высш. шк., 1981. – 184 с.
5. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Б.: Б.и., 2000. – 322 б.
6. Слюсарева Н.А. Лингвистика речи и лингвистика текста // Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. – М., 1982. С. 22-41.
7. Текст: Семантика и структура. – М.: Наука, 1983. - 302с.

Рецензент: филол. и. д. Атакулова М.